

PETROHRAD A. BĚLÉHO JAKO PROSTOR GNOSTICKÉ NEGACE PŘEDMĚTNÉHO SVĚTA

JAN VOREL (OSTRAVA)

Nedílnou součástí interpretace vedoucí ke správnému pochopení literárního díla je jeho uvedení do vnitřních souvislostí s náboženskými či filosofickými proudy, které stály u zrodu dané kulturní epochy. V evropském kulturně-historickém kontextu je tímto zdrojem právě hebrejsko-křesťanská tradice. Jako stín či jako jakési vnitřní pokušení ji však v dějinách provází *gnose* se svým úsilím o splynutí s božstvem pomocí mystického poznání, s tendencemi k duchovnímu útěku ze společnosti prostřednictvím negace hodnot, na nichž člověk ulpívá, se snahou vystoupit z času aj. Tedy hnutí, které do jisté míry v rámci evropské civilizace představuje postoje a myšlenky blízké východním náboženstvím. Tyto postoje a myšlenky se pak stávají aktuálními v době, kdy se lidská osobnost ocitá pod vnějším tlakem dějin, kdy se okolní svět jeví jako nepochopitelný prostor založený na bludu a nevědomosti, jako beztvary chaos, oblast zapomenutí a strachu, jako Říše zla a temnoty. Zoufalá snaha po uchování vnitřní svobody a duchovní nezávislosti, touha po nalezení sebe sama, jejíž přímým důsledkem je vnitřní exil, *autonoetická cesta* do středu všeho bytí, je jen přirozenou reakcí na tuto situaci. Tato atmosféra, o které víme, že její výskyt není v dějinách ničím výjimečným, stála na počátku našeho letopočtu u zrodu gnostického hnutí. V průběhu staletí musel člověk neustále přehodnocovat svůj vztah k realitě, k obecně uznávaným či z vnějšku vnucovaným hodnotám. Zdá se, že gnosticismus se svou naukou o spáse jako návratu do božské plnosti a odmítavým postojem k předmětnému světu se tak stal duchovní oporou a východiskem z krize jedincům ocitnuvším se stranou všeho dění. To ovšem velmi citlivě reflektuje i literatura vznikající v jistých dějinných okamžicích. Tímto způsobem lze vyložit i genezi románu A. Bělého *Petrohrad*, v němž se zrcadlí prožitek autorovy deziluze a citové krize, a který snad právě proto tak přesvědčivě vypovídá o světě jako o bezcílně pohybujeícím se prostoru, o duchovní prázdnotě a o zoufalém hledání věčných pravd ztracených neznámo kde. Svět románu se tak před námi oteví-

rá v okamžiku jakési změny, a to změny spíše v negativním smyslu slova, v okamžiku, kdy se svět naposledy vzeplal ke skoku do neznáma. Jen několik „vyvolených“ však tuší, že s onou změnou nepřichází nový rozměr života, ale prázdno, nicota a strach vedoucí k naprosté destrukci lidské duše. Takové „apokalyptické“ pojetí světa nás vede k tomu, že dílo, které je nejčastěji interpretováno na pozadí filozofie R. Steinera, je možné nazírat i z hlediska jiných esoterických nauk, jako je např. *gnose* akcentující poznání nejvyššího principu (*notitia Verbi Dei*) spojené s odmítavým postojem k předmětné realitě (viz výše). Aby tato spekulace byla alespoň částečně podepřena historickými fakty, dovoluji mi na úvod citovat několik vět z memoárů M. Cvetajevové: „...neposlouchala jsem nic, poněvadž jsem ničemu nerozuměla /.../, cele zaujatá nepostřehnutelně vklouznuvší Asjou, vpadnuvším Bělym, nehybným Steinerem. /.../ Slyšela jsem jen: Gnoseologie a gnostici, slova, jejichž význam jsem nechápala, a na který jsem se, odrazena jejich nosovým zněním nikdy nezeptala.“¹

Věnujme nyní pozornost textu samotnému a snažme se jej vidět očima gnostiků. Narativním topem románu je město Petrohrad, matematický bod, který nemá rozměry, ale energicky dává najevo, že existuje, nebo alespoň se tak jeví. Dominantou prostoru je voda, nazelenalá hlubina, neurčitá mlhavá vlhkost, mazlavě slizká hniloba neustále útočící na žulu, jako by ji chtěla každým okamžikem pohltit. Město je tvořeno nekonečným počtem linií, po kterých donekonečna a bez reptání obíhá bezejmenný dav, proud stínů, beztvárná masa spojená všudypřítomnou vlhkostí a slizem v bytost vzbuzující nepřekonatelný odpor, hmyzí monstrum, které již staletí mrtvolně šelestí pohybuje se nohama: „Lidská mnohonožka je nekonečná, články se mění, ona zůstává...“ Vnímá-li autor obyvatele města jednotlivě, jsou to pouhé stíny bez obličeje či cosi mezi člověkem a stínem, cosi indiferentního, banálně tupého, zachváceného spánkem, cosi, co podléhá času. Slovo stín však používali už gnostikové jako obrazné pojmenování pro nepravou (*hylickou*) existenci: „pod tou záclonou, povstal stín (*tvor, z něhož byla vzata duchovní podstata*), který se stal hmotou...“² Přizračnost prostoru však spočívá v tom, že je bodem dotyku roviny bytí s kulovým povrchem astrálního kosmu – čtvrtého rozměru, ze kterého do světa přichází přízrak Měděného jezdce nebo „ONI – černé obrysy, cosi zelenavě kalného, matně fosforeskujícího), před nimiž nechrání žádná stěna, a kteří mají moc nad osudy lidí. Petrohrad je tedy cosi efemérního, pomíjivého, zjevení vyšlé z mlhy a tmy, z rodného a dávno zapomenutého chaosu, chystající se každým okamžikem do tohoto stavu navrátit. Předmětný svět je jen iluze vzniklá nevolností malého mozku, „srdci se zdá, že nemůže být přítomnost“. Tato forma existence, jakási pulsace mezi

¹ Cvetajevová, M.: *Básník a čas*. Olomouc, Votobia 1997, s. 121.

² *Podstata Archontů*. In: Pokorný, P.: *Píseň o perle*. Praha, Vyšehrad 1986, s. 216.

nicotou a bytím, kolotání, bezcílný pohyb toho, co se oddrolilo od božího základu už bezprostředně ukazuje na gnostické definice světa jako vězení, přechodného, nepravého bytí: „Mnohé vody znamenají různé a nejednotný rod smrtelných lidí.“³ „Protože jedno každé tělo pochází z hrozné temnoty, odkud vyvěrá vlhká přirozenost a z ní se ve smyslovém světě rodí tělo a z něho se napájí smrt.“⁴

Z proudu stínů, jimiž je tento efemérní prostor zabydlen, se vynořují postavy (Dudkin, Apollon Apollonovič Ableuchov a jeho syn Nikolaj), trpící „nespavostí“. Jejich vědomí je podivně rozštěpeno mezi vědomím stínu a duchovními prostorami, kam se ostatně často přesunuje i vyprávění Bělého románu. Pro jejich vnímání světa je příznačné vědomí existence podivné nemoci, která se šíří mezi obyvateli města, a která do jisté míry napadá i je samotné. Dudkin, jehož odlišnost od stínů hemžících se ulicemi spočívá v určitém stupni poznání, vyslovuje diagnózu této choroby: běsovství, obecná touha po smrti, pocit propasti, říkat něco znamená neříkat nic, lidské jednání má příchut' jedovatých excesů..., cítí tedy přítomnost imanentního zla v lidské duši, obrazně řečeno, uzavírá spojenectví s NIMI – vstoupila do něho JEJICH síla a hledala v těle duši: „Zatímco se toto dalo, myslel si, že ho hledají, a zatím ONI byli v něm“.⁵ Ačkoliv je Nikolaj Apollonovič přesvědčen, že vpravdě nazíraný duch musí svítit mozku, i on se nechává strhnout onou prázdnou hrou, nevolností či nemocí. Na místo centra, „zářícího středu“, ze kterého lze vyrůstat do nedozírna, zeje v jeho duši trhлина, prázdný otvor, tma místo JÁ. Poslední z triády postav – senátor Ableuchov, je naplněn chladem, všechny jeho pocity jako by táhly za sebou něco těžkého. Ledová ruka, která mu in articulo mortis sevřela srdce, je principem přetínajícím jeho kontakt se všehomírem. Typicky gnostickým je vztah těchto postav k realitě. Dudkin si uvědomuje, že dějiny jsou „zvětralá hornina“, že „stíženosti k viditelnému světu jsou bezvýsledné“. Jeho vlastní duše mu připadá jako světový prostor, odkud se na vše dívá. Ten je ovšem, tak jako jeho vlastní byt, toliko vězením, pustým přibytkem žebráka, poslední metou bohatství. Také Nikolaj Apollonovič proklíná svou pomíjivou existenci a přestože je obrazem, podobenstvím a plodem svého otce, všechno, co je v něm k obrazu božímu, otce nenávidí. V dětství byl odraz jeho bytosti v zrcadle otcem v žertu označen za někoho cizího, jiného: „Všechno, co existuje, je výplodem: nejsou lidé, jsou jen výplody... nepřijemný souhrn krve a kůže... Žádná duše nebyla... Tahle zteřelá, ubohoučká nádoba musela prasknout: již praskala.“⁶ Příčinou předurčenosti Apollona Apollonoviča Ableuchova k sa-

³ *Naasejský traktát*. In: Pokorný, P.: *Píseň o perle*. Praha, Vyšehrad 1986, s. 198.

⁴ *Poimandrés*. In: Pokorný, P.: *Píseň o perle*. Praha, Vyšehrad 1986, s. 208.

⁵ Bělýj, A.: *Petrohrad*. Praha, ČS 1970, přel. J. Šanda, s. 251.

⁶ *Idem*, s. 257.

movazbě je fakt, že jeho vědomí je vědomím linie, tedy prostoru mezi dvěma životními body, mezi počátkem a koncem a vědomím krychle představující vězení, strach z otevřených prostor. Tyto geometrické útvary podléhající proměnám času jsou pro něho, samozřejmě *sub speciae vitae*, uklidněním a vlastně i útekem před prázdnou hrou, vytvářející mlžné plochy a postavy, které začínají existovat v reálném světě a ohrožují jeho život. Vše, co se ocitá mimo tuto mozkovou hru, je jen iluze. Apollon Apollonovič touží svět spoutat liniemi a krychlemi a učinit jej pro sebe na chvíli bezpečným. Takové pojetí světa se ovšem velmi podobá postojům gnostiků. Jde především o jistý druh *akosmismu*, jak jsme si uvedli již na začátku. Vězení má však už i své trhliny, okna – otvory do nekonečna, o čemž svědčí i to, že každá z postav má svůj „druhý prostor“. V okamžiku jeho otevření se duše vydávají na dalekou astrální pouť, přitahovány všehomírem. Když se duch Nikolaje Apollonoviče odpoutává od těla, dochází k vynulování smyslů, „místo čidel je nula“. Krychle, senátorův ideál, se mění v rozpínající se kouli, Apollon Apollonovič drží v ruce nepopsatelný světelný zdroj, který mu osvětluje nedozírnou. Tento nulový pocit, nový začátek je však opět jen náznakem dokonalejšího bytí a celá bytost uvázne v lepkavé kaši hmoty, v nádobě naplněné páchnoucí ohavností na půli cesty mezi absolutnem a pomíjivostí, spoutána bytostmi „čtvrtého rozměru“. S těmito skutečnostmi pak samozřejmě souvisí i stupeň poznání jednotlivých postav. Obecně lze říci, že očistění a vzestupu v gnostickém slova smyslu není schopen nikdo z nich dosáhnout. Dudkin pochopí, že prázdnota přecházela ve staletí, že celé století běžel marně. Přízrak Měděného jezdce, který se v podobě tekutého kovu stal jeho krví, beznadějně rozdupával vše, co odpadlo. Je tedy věznem toho, kdo si přišel pro jeho duši, kdo běh lidských osudů určuje slovy: „Umři, trp... Já tu bdím a nenávratně ničím.“ Jeho životní pouť je ukončena vědomou rezignací, všechno minulé společně s tím, co přichází, je jen přízračnou křížovou cestou. Představa vlastního zániku, strach o život je příčinou toho, že ve vědomí senátora vzniká trhlina, ze které uniká „genius otáčet a měnit“. Dřívější pán nad osudem Ruska (Apollon), „ohněstrůjce, nadarmo vrhá své blesky..., nestrefuje se, zapadá do provinční tmy..., přestává otáčet kolem mechanismu“. V okamžiku vzniku trhliny povoluje sevření ledové ruky, Apollon Apollonovič začíná tát, mizí strach z otevřených prostor. Vnitřně proměněn, zbavený zla v gnostickém slova smyslu, tedy oné moci zasahovat do dějin, volí pro zbytek svého života cestu tiché rezignace, méně dokonalé formy úniku ze světa. Podstatou a vlastně i doživotním údělem existence Nikolaje Apollonoviče je nekonečná pulsace mezi hmotným (*hylickým*) a duchovním (*pneumatickým*) rozměrem bytí, což sám pochopí na jedné ze svých astrálních poutí. V bezedné nekonečnosti kosmu vidí sám sebe jako sled jednotlivých vtělení od počátku světa až do současnosti, jimž byl dán mocí osudu úkol rozkolísat

všechny hodnoty, uvést svět do vězení cyklického koloběhu beze změny. Navíc si uvědomí, že ve své nynější existenci je pouhou jednotkou na pouti časem, vrcholkem pyramidy života, blouzněním, jednotkou pentaliónu, v níž se opakuje miliarda miliard, násobená víc než miliardakrát: „...přeškrtnete jedničku a zhroutí se třicet nul...“⁷ Opřen o bok pyramidy v poušti, která „v slunečním žáru vypadá nazelenalá a mrtvá“, dospívá k tomuto závěru definitivně: „...ostatně i život je mrtvý, moci tady zůstat navždy... sám je takovou pyramidou, vrcholem kultury, který se sám zřítí.“⁸ V tom lze už ovšem zcela zřetelně spatřovat touhu gnostiků zabránit znovuvtělení, věčnému návratu duší do hmoty: „Ježíš řekl: Ten, kdo poznal svět, našel mrtvolu a kdo našel mrtvolu, toho svět není hoden.“⁹ „Ježíš řekl: Ten, kdo poznal svět, našel tělo a kdo našel tělo, svět ho není hoden.“¹⁰ „Kdo našel sebe sama, svět ho není hoden.“¹¹ „Ježíš řekl: Buďte kolemjdoucími.“¹²

Všem třem postavám, jak jsme měli možnost poznat, je tedy souzeno gnostické postavení *Duše* mezi *Duchem* a *Chaosem*, neúprosný zákon strastiplného putování mezi světlem a temnotou. Individuální duše vyšlé z duše všeobecné jsou zde chápány jako poutnice, které bloudí ve světě utrpení. Vznosou-li se vzhůru, spatří světlo, vzápětí jsou ale znovu spoutány silami zla do hmoty a vrženy zpět do labyrintu utrpení, kde umírají a znovu se rodí. V gnostických soustavách se ovšem objevuje i postava spasitele. Je to *Prvorozený Nejvyššího*, který sestoupil na svět, aby bloudícím duším přinesl mystérium posvátné cesty „do domu otce“. V Petrohradě, obraze kosmu, který se vyčerpává, ve kterém obíhá „unavená ručička času“, se cosi podobného spasiteli zjevuje. Je to „Smutný dlouhán“, krásný, cizí člověk, kdosi Nesmírně Veliký s vševidoucím zrakem, obklopený světlem. Někteří hrdinové se s ním ve chvílích své největší životní krize setkávají a prosí ho o pomoc. Např. Nikolaj Apollonovič si v tomto okamžiku znovu své postavení v tomto světě a svůj tragický úděl: „Jsem nemocen, jsem hluchý...“¹³ Právě ona podivná nemoc duší je snad příčinou toho, že „Smutný dlouhán“ mlčí, neboť nenalézá dokonale čistého člověka. Bělého koncepci světa lze tedy definovat jako prostor, ve kterém zní „bolestné rány srdce bez světla“, a tak se v souvislosti s románem Petrohrad často hovoří o absenci katarzního prvku. S tím je ale možné polemizovat, neboť poznání marnosti světa, rezignace individua na účast ve věčném koloběhu bytí je nutnou součástí iniciačního aktu, samot-

⁷ Bělyj, A.: *Petrohrad*. Praha, ČS 1970, přel. J. Šanda, s. 275.

⁸ Ditto, s. 350.

⁹ *Tomášovo evangelium, Logion 56*. In: Pokorný, P.: *Píseň o perle*. Praha, Vyšehrad 1986, s. 227.

¹⁰ Ditto, s. 227.

¹¹ Ditto, s. 228.

¹² *Naasejský traktát*. In: Pokorný, P.: *Píseň o perle*. Praha, Vyšehrad 1986, s. 199.

¹³ Bělyj, A.: *Petrohrad*. Praha, ČS, přel. J. Šanda, s. 269.

ným předstupněm kladné iniciace. Právě román A. Bělého jako by o této fázi cesty přinášel poselství. Očištění duší a akt jejich vzestupu k božské dokonalosti (v gnostické terminologii – *evectió psychón*) je ovšem odložen na dobu časově nevymezitelnou: „...žádná odpověď není možná, bude až později – za hodinu, za rok, za pět let a snad ještě později – za sto, za tisíc let, ale pak odpověď bude! Vše se v jediném okamžiku změní. A všichni neznámí chodci, kteří se minuli (kdesi v zapadlé uličce) ve vteřině smrtelného nebezpečí, se setkají.“¹⁴ Takovou odpovědí a setkáním těch, kteří se minuli jsou jiná literární díla, jako např. Bulgakovův román *Mistr a Markétka* či *Pozvání na popravu* V. Nabokova.

¹⁴ Bělyj, A.: *Petrohrad*, dtto, s. 269.